

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ЯК НОСІЯ СПЕЦИФІЧНОГО НОРМАТИВНОГО СМISЛУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлено опис основних особливостей діяльності практичного психолога як носія специфічного нормативного смислу професійної діяльності. Виявлено, що ключова цінність роботи спеціаліста може визначатися як смисл діяльності – структурний елемент професійної свідомості – та існувати як нормативний смисл професійної діяльності.

Ключові слова: професійні цінності, особистісно-професійні цінності, нормативний смисл діяльності практичного психолога, професійна свідомість.

Н. Глинянюк. Особенности деятельности практического психолога как носителя специфического нормативного смысла профессиональной деятельности. В статье представлено описание основных особенностей деятельности практического психолога как носителя специфического нормативного смысла профессиональной деятельности. Выявлено, что ключевая ценность работы специалиста может определяться как смысл деятельности – структурный элемент профессионального сознания – и существовать как нормативный смысл профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональные ценности, личностно-профессиональные ценности, нормативный смысл деятельности практического психолога, профессиональное сознание.

N. Hlynianyuk. Features of activity of practical psychologist as a representative of specific normative meaning of professional activity. The paper describes the main features of activity of practical psychologist as a representative of specific normative meaning of professional activity. It was found that the key value of a specialist activity may be defined as a meaning of activity – a structural element of professional consciousness, and it can exist as a normative meaning of professional activity.

Keywords: professional values,

personal and professional values, normative meaning of activity of practical psychologist, professional consciousness.

Meta: описати деякі особливості діяльності практичного психолога системи освіти як носія специфічного нормативного смислу діяльності.

Працюючи з практичними психологами в системі післядипломної педагогічної освіти, часто доводиться стикатися з наступними проблемами. Психолог дошкільного навчального закладу проводить корекційно-розвивальне заняття, а його робота є, швидше, роботою вихователя. Авторський курс психолога школи для підлітків щодо профілактики вживання неповнолітніми психотропних речовин не просто нагадує, а фактично є системою виховних заходів. І мова йде не тільки про окремі методи, вправи, а цілі програми чи заняття.

Тобто проблема підвищення ефективності діяльності психологічної служби системи освіти, насамперед, пов'язана з питанням формування професійних цінностей психолога, відкриттям ним перед собою смислу професійної діяльності як ключової вартісності у процесі професійної підготовки, надалі – професійної діяльності та підвищення кваліфікації.

У сучасній психологічній та педагогічній літературі широко представлені результати досліджень щодо формування, розвитку ціннісно-смислової сфери особистості загалом та в процесі професійної підготовки педагога, психолога зокрема. Особистісно професійні цінності практичного психолога як особистісні якості спеціаліста досліджували М. Заброцький, С. Максименко, Ю. Швалб, В. Панок, В. Семиченко, Т. Яценко, В. Бочелюк, Н. Локалова, В. Сорочан, А. Фонарьов та інші. О. Леонт'єв увів у психологію поняття "особистісний смисл", а Л. Виготський – "динамічні смислові системи". О. Леонт'єв, Ф. Василюк та Н. Шевченко розглядають професійні смисли як структурний елемент професійної свідомості. І. Ісаєв групує

професійні цінності та вказує на складну взаємозалежність цих груп. Ряд учених (О. Леонт'єв, Ф. Василюк, В. Серкін, Є. Раскачкіна та ін.) стверджують, що професійні цінності лежать в основі професійної діяльності людини загалом. Набагато менше праць, що стосуються тих смислів професійної діяльності, які роблять можливим існування певної професії. Г. Балл для означення цього використовує поняття "нормативні смисли", які висуваються перед певною професією. Також Ф. Василюк говорить про "вищу цінність" як таку, на яку повинна орієнтуватися саме професія. І надзвичайно мало наукових розвідок щодо проблеми через призму роботи з уже працюючим практичним психологом у системі післядипломної педагогічної освіти, а не тільки з майбутнім спеціалістом у межах професійної підготовки. Отже, назріла потреба описати особливості діяльності практичного психолога системи освіти, основним орієнтиром якої є специфічний нормативний смисл.

Професійна діяльність, як і будь-яка інша, починається із задуму, а вже потім – реалізація задуму і результат. У структурі задуму є мета, де людина ставить запитання: що треба зробити; план (відповідає на запитання: як це зробити); цінності, смисл (який сенс цієї діяльності). І саме цінність є основою вибору цілей, засобів, результатів та умов діяльності, що відповідає на питання: в ім'я чого здійснюється дана діяльність? Від того, як психолог розуміє смисл своєї діяльності, буде залежати, до якого еталону він буде прагнути, наприклад, у корекційно-розвивальній роботі, які методи психологічної допомоги обиратиме, які техніки вважатиме коректними тощо.

Що означає думати як психолог? Це, насамперед, мати своїм орієнтиром ключову цінність, смисл діяльності психолога, який може визначатися, на думку Ф. Василюка [5], як свобода особистості: свобода волі, свідомості, совісті, почуття. Адже "кожна професія, як стверджує учений, – виправдана в кінці кінців якоюсь вищою цінністю, і стосовно цієї цінності повинна орієнтуватися" [5, 46].

Зважаючи на те, що у психології смисл розглядається як особистісне утворення, видається недопустимим використання разом з цим поняття таких слів, як "повинен мати", "повинен визначитися", тобто в розумінні "задана норма". Але йдеться саме про ключову цінність професійної діяльності, а не ціннісні орієнтації особистості. Так, Г. Балл вказує на необхідність досліджувати не тільки смисли об'єктів діяльності, але смисли самої діяльності і говорить про нормативні смисли, які висувуються перед певною професією і в яких втілюються ключові духовні цінності, смисли, що відповідають найважливішим цивілізаційним функціям тої чи іншої сфери діяльності. Ці смисли належать до норм-ідеалів, які задають горизонт удосконалення діяльності, на відміну від норм-стандартів, розрахованих на обов'язкове дотримання [1]. Чим більшою мірою людина прилучена до провідних нормативних смислів, тим послідовнішим виразником певного виду діяльності, як стверджує Г. Балл, вона здатна бути. Тобто йдеться про те, що не варто ототожнювати поняття "особистісний смисл" і "нормативний смисл діяльності". Також наукові розвідки вченого дають змогу говорити про те, що, коли йдеться про нормативні смисли професійної діяльності, то людина до них може "прилучитися". Також коректним, на нашу думку, буде в даному контексті використання поняття "прийняття", можливо, навіть "відкриття смислу", але не "формування", що використовують стосовно ціннісних орієнтацій особистості та особистісних смислів. Що ж до особистісних смислів, то Є. Раскачкіна, розглядаючи процес формування ціннісно-смыслових компетенцій студента як якісний бік підвищення рівня професійної підготовки, вказує на те, що сучасні ВНЗ повинні готувати спеціалістів, котрі "зможуть проявляти смислову самодостатність в світі безупинних змін, де доводиться часто зіштовхуватися із ситуаціями вибору і прийняття рішення..." [14]. І. Ісаєв [8], виділяючи серед професійних цінностей цінності-засоби, цінності-ставлення, цінності-знання, цінності-якості, на перше місце ставить цінності-цілі, котрі розкривають значення і смисл цілей професійної діяльності. Саме цінності-цілі, на думку автора, визначають цінності-засоби, від них залежать цінності-ставлення.

Система цінностей, за М. Рокичем, є укоріненою впорядкованою сукупністю переконань, що стосуються переважних стилів поведінки або кінцевих станів існування відповідно до континіуму відносної важливості [15, 5]. За С. Рубінштей-

ном, "цінність – значущість для людини чогось у світі. До цінностей передусім відноситься ідеал – ідея, зміст якої виражає щось значиме для людини" [16]. Використовується у психології і поняття "особистісно-професійні цінності", з погляду ряду вчених [3, 10, 17, 20] значною мірою пов'язане із поняттям "професійно важливі якості", які, у свою чергу, є фактором привабливості професії та мотивом професійної діяльності. Серед професійно важливих якостей практичного психолога найчастіше виділяють: емпатійність, концентрацію на клієнта, бажання та здібність йому допомогти, врівноваженість, терпимість, гнучкість, упевненість у собі, позитивне ставлення до самого себе, високий рівень інтелекту та ін. [3, 10, 20]. Однак без прийняття (відкриття) ключової (провідної) цінності, котра виконує роль смислу професійної діяльності, ці якості як інструментальні цінності (цінності-засоби) можуть не служити фактором привабливості професії. Натомість ними виступають якісь зовнішні атрибути, або ці якості важливими є на папері й насправді не виконують роль цінностей як таких.

Професійні смисли вчені, зокрема О. Леонтьєв [9], розглядають як структурний елемент професійної свідомості, які знаходять своє вираження у професійних мотивах, інтересах, що проявляються в постановці професійних цілей. За результатами досліджень Н. Шевченко, "професійно-психологічна свідомість розглядається як феномен, який будується у логіці психологічного бачення дійсності, яке формувалося шляхом розуміння причинності психологічного факту, а потім практичної навички його здобуття й корекції, що й відрізняє її від професійної свідомості інших фахівців, які працюють у сфері "людина – людина" [23]. Науковець подає смислотворення як рушійну силу функціонування професійної свідомості, а механізмом виступає поточне професійне усвідомлення ситуації, рефлексивне осмислення та надрефлексивна схематизація проблемної ситуації, тобто переведення її у задану конструкцію [23].

Орієнтація на смисл своєї діяльності, за різними дослідженнями вчених, сприяє професіоналу не вигорати, тобто зберігати психічне здоров'я. Адаже відіграючи роль орієнтира, усвідомлення смислу допомагає не розгубитися в проблемних ситуаціях, особливо тих, досвіду виходу з яких у психолога немає (як-от укладання ним авторської програми), у ситуаціях кардинальних змін (інновацій-

них освітніх процесів), конфлікту тощо. Ряд учених вказують на те, що зі смислом професійної діяльності пов'язане й те як сприйматиме саму професію, умови своєї праці і світ загалом людина. Зокрема, В. Серкін, досліджуючи проблеми, пов'язані з індивідуальним образом світу людини, наголошує на тому, що він детермінується не умовами життя і діяльності, а структурою індивідуальної активності, тобто сукупністю діяльностей, які реалізуються в цих умовах [18]. При цьому вчений зауважує, "об'єктивно" складні і навіть екстремальні умови життя чи професійної діяльності трансформуються в образ світу суб'єкта в позитивні, "такі, що допомагають", якщо суб'єкт знаходить смисл перебування в цих умовах [18].

Отож у різному контексті вченими встановлений взаємозв'язок між мотиваційно-смыслову сферою і процесуальною стороною діяльності професіонала, що, у свою чергу, на думку Н. Шевченко, "дозволяє розглянути розвиток особистості в її професійному становленні, виділити різні рівні розвитку професіоналізму, які в свою чергу, визначаються рівнем розвитку професійно значущих особистісних якостей" [23]. Тому болучі сьогодня питання, пов'язані з бажанням чи небажанням практичного психолога працювати за спеціальністю, етикою його роботи, професіоналізмом, коректністю психологічних засобів тощо, слід розглядати через контекст смислу професійної діяльності, його адекватності та усвідомленості.

Стосовно того, як розглядається конкретним спеціалістом питання смислу професійної діяльності, то, за результатами ряду досліджень, зокрема, Н. Шевченко [23], воно може трактуватися людиною як зміст своєї діяльності, її направленість і пов'язане з постановкою цілей у кожному конкретному випадку. Відповідаючи на запитання "У чому смисл вашої діяльності", практичні психологи часто говорять про допомогу людям. Але допомога може бути різною. І тільки конкретна професійна ситуація здатна показати, якою є система професійних цінностей людини, їх глибина, як усвідомлюється нею смисл професійної діяльності. Адаже саме в певній ситуації спеціаліст на основі актуалізованих цінностей визначає для себе, що є проблемою, котру потрібно вирішувати, ставить мету, робить вибір стосовно засобів і сподівається на певні очікувані результати. Саме там і тоді цінності актуалізуються, людина приймає рішення щодо подальших дій. Також на основі певного смислу своєї

діяльності розглядається моральність та професійна совість як такі. В одній і тій самій ситуації практичний психолог та вчитель може вирішувати різні проблеми, ставити різні цілі, і, безумовно, використовувати різні засоби, обирати різну міру втручання в дії учня тощо. І такий стан практики є нормальним.

Той факт, що практичний психолог навчального закладу вичерпується бесідами про шкоду куріння на організм людини, звинувачує переважно зовнішні обставини в сучасному стані проблеми підліткової наркоманії, швидше свідчить про несформованість професійних цінностей і, насамперед, відсутності орієнтації на нормативний смисл професійної діяльності, що виливається в неготовності думати "по-психологічному". Якщо для нього свобода особистості є визначальною ідеєю, то його діяльність, направлена на профілактику, буде відзначатися акцентом на ті сторони особистості дитини, що допомагають не тільки боятися вживати наркотики, а не хотіти цього робити. Адже саме свобода, на думку В. Франкла, стосовно потягу проявляється в можливості сказати їм "ні", прийняти або відкинути їх, це свобода взяти на себе відповідальність за свою долю, свобода слухати свою совість [21]. У системі курсового навчання та міжкурсової роботи з практичними психологами під час аналізу тренінгового заняття доводиться деколи чути, що для рефлексії у нас не вистачило часу. Тобто, етап рефлексії сприймається як дещо додаткове, чим можна знехтувати, якщо бракує часу. І, звичайно, не йдеться про свободу почуття, волі, совісті учасника тренінгу, адже він не мав часу поміркувати над своїм внутрішнім світом, побувавши в межах певної вправи, наприклад, у якійсь ролі. Чому так – відповідь та сама: для психолога основне відпрацювання дітьми певного вміння, отримання нових знань. Тому несформованість практичним психологом професійних цінностей, неприйняття нормативного смислу своєї діяльності пов'язане, як свідчить практика, з неготовністю продуктивно вирішувати професійні задачі.

Самі ж психологи навчальних закладів часто скаржаться на брак певних засобів, таких як готові методики, програми, що допомагали б їм у просвітницькій, корекційній, діагностичній роботі. Однак, на превеликий жаль, мусимо констатувати, що сьогоднішня практична психологія системи освіти губиться не через брак методик і технологій, а через те, що втрачає орієнтир, ключову цінність, якій насправді повинна служити. Йдеться про нормативний

смысл професійної діяльності. Причини можуть стосуватися не тільки професійної підготовки спеціаліста, а бути пов'язаними з особливостями середовища загальноосвітнього навчального закладу, у яке потрапляє молодий психолог. З часом під тиском авторитетів і просто більшості він починає думати як усі. Адже, за С. Рубінштейном, "цінності – похідні від співвідношення світу та людини" [16, 369], і тільки визнана цінність здатна виконати найважливішу ціннісну функцію – орієнтувати веління.

Питання смислу своєї професійної діяльності на певному етапі кар'єри так чи інакше починає хвилювати спеціаліста. Це, на думку Н. Пряжникова та Є. Пряжникової [13], результат особистісного та професійного розвитку, в основі якого лежить переосмислення та подальше вдосконалення власних поглядів і позицій. І саме роздуми про свою "місію", своє "призначення" і "призвання", як стверджують учені, призводять до того, що "не тільки конкретні методи роботи, але і вся професійна діяльність розглядається психологом як "засіб" здійснення цієї "місії" [13]. Також Балл наголошує на тому, що саме для соціономічних професій, таких як практичний психолог, ступінь усвідомлення притаманних особистості смислів і впливу останніх на суб'єктивні значення є особливо істотним. Це є передумовою коригування суб'єктом цих значень у напрямі підвищення їх адекватності [2].

Тому поруч з тим, що професійна картина світу психолога повинна цілеспрямовано формуватися у стінах ВНЗ вона повинна мати подальшу підтримку. Така професійна підтримка добре практикується в різних районах області, зокрема, через проведення методичних днів на рівні району чи округу (кількох шкіл району). Зазначимо, що в Івано-Франківській області психологи, можливо, більшою мірою, ніж переважна більшість педагогів, мають змогу брати участь у різноманітних майстер-класах, семінарах-практикумах, фестивалях, конкурсах професійної майстерності, спеціальних навчаннях тощо, що проходять як у межах курсової, міжкурсової роботи, так і на комерційній основі. Адже основний шлях прилучення людини до світу, у т. ч. професійних цінностей, нормативних смислів професійної діяльності, – це засвоєння ціннісних ідеалів "через посередництво референтної для індивіда малої групи і підключення його до сумісної діяльності зі спільним для її учасників ціннісно-мотиваційним ядром" [4].

Окрім того, сьогодні тим, хто має сто-

сунок до організації діяльності психологічної служби району (міста), області і має вплив на вибір змісту, форм та методів роботи з психологами, важливо розуміти, що професійно значимий зміст діяльності спеціаліста поєднується з динамікою особистісних смислів виключно за допомогою рефлексії. Саме рефлексивне середовище являє собою багатоплановий, багатфакторний засіб формування професійної свідомості [23]. Також ряд авторів і практика показують, що професійні цінності будуть дійсно прийняті студентом, молодим чи досвідченим психологом, якщо викладачі психології у ВНЗ, психологи-практики, з якими він спілкується, є їх носіями. Особливо це стосується референтної для психолога групи представників даної професії. Чи представлені суб'єктом певні цінності, зокрема, професійні, людиною розглядається частіше контекстно. Це ставлення до професії, життя загалом, це особливості погляду на певні явища дійсності і поведінки тощо. Тому проблема прийняття особистісно нормативних смислів професійної діяльності, формування особистісно професійних цінностей психолога – питання не тільки спеціальної роботи з їх формування, але і створення відповідного середовища, де такі цінності представлені. Наш досвід співпраці в межах міжнародних проєктів, у свою чергу, дає змогу констатувати, що практика підготовки психологів, педагогів, керівників навчальних закладів до діяльності, наприклад, за новою просвітницькою чи навчальною програмою обов'язково передбачає на початку прилучення учасників до суспільних цінностей, з якими пов'язана дана програма. Тобто навіть робота за програмою передбачає цілеспрямовану діяльність з формування певних цінностей.

Отже професійна підготовка психологів, підвищення їх кваліфікації мають охоплювати смислову сферу особистості. Актуальними є дослідження психолого-педагогічних умов такого навчання.

Особистісно професійні цінності, розуміння та прийняття нормативного смислу професійної діяльності практичним психологом є основою виборуним цілей, засобів, результатів та умов діяльності. Поняття "особистісно професійні цінності" значною мірою пов'язане з терміном "професійно важливі якості", які, у свою чергу, є фактором привабливості професії та мотивом професійної діяльності. Нормативний смисл професійної діяльності психолога може визначатися як свобода особистості: свобода волі, свідомості, совісті, почуття. Він є струк-

турним елементом професійної свідомості, який повинен піддаватися цілеспрямованому формуванню в умовах підготовки спеціаліста та підтримці в умовах післядипломної педагогічної освіти. Формування особистісно професійних цінностей та прийняття нормативного смислу професійної діяльності передбачає створення спеціальних психолого-педагогічних умов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г. А. Психология в рациогуманистической перспективе: [избранные работы] / Г. А. Балл. – Киев, 2006.
2. Балл Г. А. Значення і смисл як психологічні поняття / Г. А. Балл // Психологічний вісник: зб. наук. праць / [за ред. С. Д. Максименка]. – Київ, 2003. – Вип. 1. – С. 8–22.
3. Бочелюк В. Психологія: вступ до спеціалізації: [навч. посіб.] / В. Бочелюк, В. Зарицька. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 288 с.
4. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психол. журн. – 1991. – № 6. – С. 6–10.
5. Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии / Василюк Ф. – М., 2003.
6. Заброцький М. М. Комуникативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування / М. Заброцький, С. Максименко. – Київ – Житомир: Волинь, 2000. – 32 с.
7. Зеер Э. Ф. Психология профессий: [учеб. пособ. для студентов вузов] / Э. Ф. Зеер. – М.: Академический проект; Фонд "Мир", 2005. – 336 с.
8. Исаев И. Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя / Исаев И. Ф. – М.: Академия, 2004.
9. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Леонтьев Д. А. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
10. Локалова Н. П. Психология: введение в профессию / Локалова Н. П. – СПб.: Питер, 2010. – 176 с.
11. Непомняща Н. И. Психодиагностика личности: теория и практика: [навч. посіб. для студ. ВНЗ] / Н. И. Непомняща. – Москва, 2003. – 354 с.
12. Панок В. Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога / В. Г. Панок // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 4, 5.
13. Пряжников Н. С. Психология труда и человеческого достоинства / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. – М.: Академия, 2005. – 480 с.
14. Раскачкина Е. В. Особенности формирования профессиональных ценностей будущих кадастровых инженеров в процессе профессиональной подготовки / Е. В. Раскачкина // Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского. – 2011. – № 24. – С. 762–767.
15. Рокич М. Природа человеческих ценностей / М. Рокич // Свободная пресса. – 1973. – № 5. – С. 20–28.
16. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика. – Т. 2. – 1989. – 328 с.
17. Семиченко В. А. Теоретичні та методичні основи професійного самовиховання студентів вузу / В. А. Семиченко. – Хмельницький: ХДП, 2001. – 255 с.
18. Серкин В. П. Структура и функции образа мира в практической деятельности: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора психологических наук: специальность 19.00.03 "Психология труда, инженерная психология, эргономика (психологические науки)" / В. П. Серкин. – Москва: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 2005.
19. Сорочан В. В. Психология профессиональной деятельности / В. В. Сорочан. – М.: МИЭМП, 2005. – 70 с.
20. Фонарёв А. Р. Психологические особенности личностного становления профессионала / А. Р. Фонарёв. – М.: Издательство НПО "МОДЭК", 2005. – 560 с.
21. Франкл В. Поиск смысла жизни и логотерапия / В. Франкл // Психология личности: [тексты]. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 118–126.
22. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования) / Ю. М. Швалб. – К.: Милениум, 2003. – 152 с.
23. Шевченко Н. Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук: спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Н. Ф. Шевченко. – Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2006.
24. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання / Т. С. Яценко. – К.: Вища школа, 2004. – 679 с.

Стаття надійшла 30.10.2013 р.

Протягом 2013 року викладачі кафедри теорії та методики навчання Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти взяли участь у 22 конференціях: 9 міжнародних, 10 всеукраїнських та 3 регіональних; кафедри педагогіки та психології – 8 міжнародних, 16 всеукраїнських; кафедри менеджменту та освітніх інновацій – 9 міжнародних та 17 всеукраїнських заходах. Окрім того, вони виступили в одній міжрегіональній та двох регіональних конференціях. Матеріали науковців вийшли друком у збірках конференцій; їх використано при проведенні семінарів учителів-предметників і методистів Р(М)МК, відповідальних за викладання навчальних предметів; лекційних і практичних занять у системі курсової підготовки, роботі творчих груп.